

Received: 2025/8/6

Accepted: 2025/10/11

from 239 to 258

Mohammad Mahmoodi

PhD in Curriculum Studies,
University of Birjand, Birjand,
Iran. (Responsible author)
mo_mahmoodi@birjand.ac.ir

Meysam Gholampour

Assistant Professor of Curriculum,
Department of Educational
Sciences, Faculty of Literature and
Human Sciences, Hakim Sabzevari
University, Sabzevar, Iran.
M.gholampour@Hsu.ac.ir

Keywords:

Razavi's biography, Imam Reza
debates, intercultural interaction.

The Rational and Moral Dialogue Model in Imam Reza's Debates and Its Application in Intercultural Education and Interreligious Interaction in the Contemporary World

Abstract

In the contemporary era, where intercultural interactions and interreligious dialogue have become more essential than ever, re-examining the intellectual and methodological heritage of Imam Reza (AS) offers an efficient model for fostering rational and ethical communication across cultures. Utilizing a qualitative content analysis method based on the framework of Gall et al. (1994) and relying on authoritative Hadith and historical sources, this research investigates the components of the dialogue model found in Imam Reza's (AS) debates. Following open coding and organization, the data were categorized into five main axes: 1) Principles of Dialogue Ethics, including intellectual humility, freedom of thought, establishing common ground, and goal-oriented guidance; 2) Rational Methods of Argumentation, involving rational reasoning, deductive logic, the rational defense of doctrinal foundations, and providing precise, reasoned responses; 3) Interfaith Dialogue Skills, such as establishing a shared framework, acknowledging the interlocutor's sources, and emphasizing commonalities; 4) Effective Communication Strategies, focusing on the purposeful management of discussion, strategic questioning, precise conceptual definitions, and ensuring psychological security; and 5) Educational and Strategic Goals, which include establishing intellectual independence, avoiding destructive polemics, and providing a model for constructive global interaction. The findings indicate that this framework serves as a practical model for scientific, educational, and intercultural discourse in the modern world.

الگوی گفت‌وگوی عقلانی و اخلاقی در مناظرات امام رضا^(ع) و کاربرد آن در تربیت بین‌فرهنگی و تعامل بین‌دینی در دنیای معاصر

محمد محمودی

دکتری مطالعات برنامه‌درسی، دانشگاه
بیرجند، بیرجند، ایران.
(نویسنده مسئول)
mo_mahmoodi@birjand.ac.ir

میثم غلامپور

استادیار رشته برنامه ریزی درسی،
گروه علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و
علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری،
سبزوار، ایران.
M.gholampour@hsu.ac.ir

چکیده

در شرایط کنونی که تعاملات بین‌فرهنگی و گفت‌وگوی بین‌دینی بیش از گذشته ضرورت یافته است، بازخوانی میراث فکری و روشی امام رضا^(ع) می‌تواند الگویی کارآمد برای ایجاد ارتباط عقلانی و اخلاقی میان فرهنگ‌ها و تربیت بین‌فرهنگی ارائه دهد. این پژوهش با رویکرد تحلیل محتوای کیفی بر اساس رویکرد گال و همکاران (۱۹۹۴) و استفاده از منابع روایی و تاریخی معتبر، به واکاوی مؤلفه‌های الگوی گفت‌وگو در مناظرات امام رضا^(ع) پرداخته است. داده‌ها پس از کدگذاری باز و سازمان‌دهی، در قالب پنج محور اصلی دسته‌بندی شدند: «اصول اخلاق گفت‌وگو» شامل مؤلفه‌هایی همچون تواضع علمی، آزادی اندیشه، ایجاد حس مشترک، و هدف‌گذاری هدایت‌گرایانه؛ «روش‌های عقلانی استدلال و اقناع» شامل استفاده از برهان عقلی، منطق قیاسی، دفاع عقلانی از مبانی اعتقادی و ارائه پاسخ‌های دقیق و مستدل؛ «مهارت‌های گفت‌وگوی بین‌دینی» مانند تعیین چارچوب مشترک، شناخت منابع طرف مقابل و تأکید بر اشتراکات؛ «راهبردهای ارتباط مؤثر با مخاطب» که ناظر بر مدیریت هدفمند بحث، طرح پرسش‌های راهبردی، تعریف دقیق مفاهیم و ایجاد امنیت ذهنی است؛ و درنهایت «اهداف تربیتی و راهبردی مناظره» شامل تثبیت استقلال فکری، پرهیز از تخریب، و ارائه الگویی برای تعامل سازنده جهانی. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این الگو می‌تواند به‌عنوان مدلی عملی برای گفتمان‌های علمی، تربیتی و بین‌فرهنگی در دنیای امروز مورد استفاده قرار گیرد.

واژگان کلیدی:

سیره رضوی، مناظرات امام رضا^(ع)،
تعامل بین فرهنگی.

جهان معاصر به واسطه‌ی تحولات شگرف در عرصه‌ی فناوری اطلاعات و ارتباطات، به فضایی سیال با تعاملات بین‌فرهنگی فشرده و گریزناپذیر تبدیل شده است (گرائلی افرا، ۱۴۰۳). این افزایش تماس‌ها میان پیروان ادیان، فرهنگ‌ها و جهان‌بینی‌های گوناگون، هم فرصت‌هایی برای گفت‌وگو و هم‌افزایی ایجاد کرده و هم به دلیل سوءمدیریت تفاوت‌ها، به بستری برای رشد سوءتفاهم، کلیشه‌سازی و افراط‌گرایی بدل شده است (امینی و حسینی، ۱۴۰۱). در چنین شرایطی، نظام‌های آموزشی با یک مسئولیت خطیر مواجه‌اند و آن، پرورش "صلاحیت بین‌فرهنگی" به مثابه یک مهارت بنیادین برای شهروندی در قرن بیست و یکم است؛ مهارتی که افراد را قادر می‌سازد تا با احترام و به شیوه‌ای سازنده با دیگری فرهنگی و دینی مواجه شوند (صدر و همکاران، ۱۴۰۱). با وجود اذعان جهانی به ضرورت گفت‌وگو، یکی از چالش‌های اصلی، کمبود الگوهای جامع و کارآمدی است که بتوانند فراتر از تکنیک‌های ارتباطی، به لایه‌های عمیق معرفتی و اخلاقی ارتباط بپردازند (مرادی مکی و همکاران، ۱۴۰۳). در این میان، بازخوانی دوره‌های موفق تاریخی که در سنت‌های دینی و فرهنگی ریشه دارند، می‌تواند راهگشا باشد، از جمله این دوره‌های تاریخی، دوران حیات امام رضا^(ع) است.

اصل آزاداندیشی و گفت‌وگو با مخالفان و پیروان ادیان و مذاهب گوناگون در اندیشه‌ی اسامی از عصر نبوی شروع شد و در عصر علوی ادامه یافت. سایر ائمه (علیه‌السلام) همچون صادقین آن را پیش بردند، اما دوران حیات امام رضا^(ع) را می‌توان یکی از درخشان‌ترین ادوار شکوفایی فرهنگی و تمدنی جهان اسلام دانست؛ تا آن‌جا که برخی پژوهشگران از آن با عنوان «عصر طلایی» یاد کرده‌اند (غفوری فر و حسین، ۱۳۹۸). این دوره به لحاظ تاریخی جایگاهی منحصر به فرد دارد، زیرا از یک‌سو هم‌زمان با گسترش و اوج‌گیری فعالیت‌های ادیان، مذاهب، و فرقه‌های انحرافی و نحله‌های فکری مختلف در سطح جامعه اسلامی، به‌ویژه در میان شیعیان، بوده است؛ به‌گونه‌ای که در هر گوشه‌ای از جهان اسلام، جریان یا گرایشی خاص ظهور یافته و در تقابل با اسلام ناب فعالیت می‌کرد. از سوی دیگر، علاقه و گرایش جامعه اسلامی به علم و دانش، زمینه‌ای فراهم آورده بود تا هم‌زمان با تحولات عقیدتی و سیاسی در سایر سرزمین‌ها، علوم و معارف گوناگون نیز به جهان اسلام راه یابد. در این مسیر، آثار علمی ملت‌هایی همچون یونان، مصر، هند، ایران و روم، به زبان عربی—زبان علمی و رسمی دنیای اسلام در آن زمان—ترجمه گردید و بستری برای تبادل فکری ایجاد شد (حسنوند و همکاران، ۱۴۰۱). در چنین فضایی و در پی گشایش‌های سیاسی و اجتماعی دوران عباسی، گفت‌وگوها و گفتمان‌های متنوع و بعضاً متعارض، فرصت یافتند تا آشکارا در عرصه عمومی ظاهر شده و کشمکش‌های خود را ابراز کنند. این وضعیت بستری منحصر به فرد برای بروز مناظرات فکری و دینی فراهم ساخت که در آن، امام رضا^(ع) با بهره‌گیری از عقلانیت، اخلاق، و استدلال متقن، به دفاع از مبانی دین و هدایت مخاطبان می‌پرداخت (تقی پورفر و همکاران، ۱۳۹۸).

مناظرات امام رضا^(ع) با پیروان ادیان و مذاهب گوناگون، در منابع حدیثی و تاریخی اسلامی

نقل شده است (برای نمونه: ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۱۰). این مناظرات بخشی از جلسات رسمی و برنامه‌ریزی‌شده‌ای بودند که مأمون عباسی پس از دعوت امام به خراسان ترتیب داد. درباره انگیزه‌ها و اهداف مأمون از برگزاری این نشست‌ها، دیدگاه‌های مختلفی در میان پژوهشگران وجود دارد (مطهری، ۱۴۰۲). این مناظره‌ها از نظر تنوع موضوعی، گستره مفاهیم و سبک طرح بحث، دارای سطوح متفاوتی‌اند. آنچه از این جلسات در متون روایی باقی مانده، عمدتاً گزیده‌ای از نکات اصلی و محورهای گفت‌وگو است و اطلاعات دقیق‌تری درباره ساختار جلسات یا شیوه تعامل میان طرفین در اختیار نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۸۸، ص ۳۵). با این حال، همین میزان از اطلاعات به‌جامانده نیز حاوی نکات بسیار عمیق، استدلال‌هایی دقیق، و آموزه‌هایی تربیتی و معرفتی است که گنجینه‌ای ارزشمند برای هدایت فکری و اخلاقی انسان‌ها در طول تاریخ به شمار می‌رود (سیدکلان و صحرانورد، ۱۴۰۲). این مناظرات، که در یک محیط چندصدایی و با حمایت حاکمیت وقت برگزار می‌شد، صرفاً یک جدال کلامی نبود، بلکه یک پروژه‌ی مدیریتی شده برای تعامل فکری و «نمایش عملی یک الگوی ارتباطی مبتنی بر عقلانیت و احترام متقابل» بود (مرادی و شاکری، ۱۴۰۰). این رویداد تاریخی، ظرفیت آن را دارد که به‌عنوان یک "موردکاوی" غنی برای استخراج اصول گفت‌وگوی مؤثر در دنیای امروز مورد تحلیل قرار گیرد.

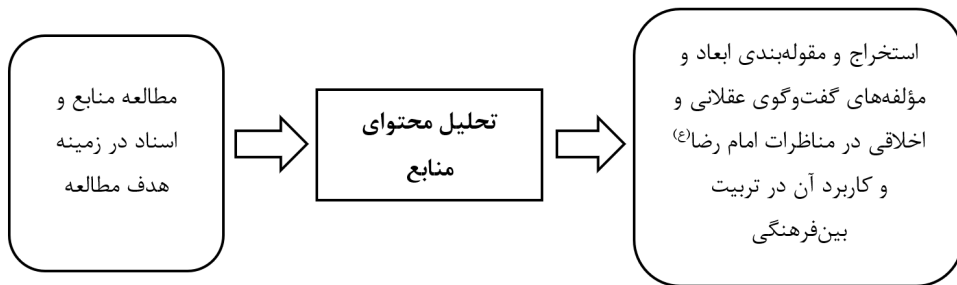
پژوهش‌های گوناگون ابعاد مختلف مناظرات امام رضا^(ع) را بررسی کرده‌اند؛ ازجمله مطهری (۱۴۰۲) نشان می‌دهد که آن حضرت در تعامل با فرقه‌های اسلامی، با بهره‌گیری از سیره نبوی و با رعایت ادب به هدایت مخاطبان می‌پردازد. هادیان (۱۳۹۷) نیز با تحلیل مناظرات پیرامون امامت، تفاوت روش امام را با منطق صوری نشان داده و آن را بر پایه گفتمان قرآنی با هدف هدایت معرفی می‌کند. حسنوند و همکاران (۱۴۰۰) نیز با بررسی سبک مناظره در سیره رضوی، به کاربرد عقل و نقل در فضای تنش‌زای زمان امام تأکید دارند. مرادی مکی و همکاران (۱۴۰۲) با تمرکز بر مؤلفه‌های مناظره حقیقت‌محور، مواردی چون منع تکفیر، ارجاع به منابع موردقبول طرف مقابل، و رعایت ادب را از اصول بنیادین امام می‌دانند. همچنین رضاداد و خالویان (۱۴۰۳) با رویکردی نو، نشان داده‌اند که مناظرات امام می‌تواند الگویی برای تعامل مؤثر با نسل Z، با تأکید بر شاخص‌هایی مانند اعتمادسازی، آزادی در بیان و احترام به عقاید قرار گیرد. با این حال و با وجود اتفاق نظر پژوهشگران بر ماهیت عقلانی و استدلالی مناظرات رضوی، خلأهای پژوهشی عمیقی در مسیر کاربردی کردن این میراث گران‌بها وجود دارد. از یک سو، ابعاد روش‌شناختی این عقلانیت و سازوکارهای منطقی آن به صورت یک الگوی نظام‌مند و قابل آموزش برای تقویت تفکر انتقادی در نیامده است (مرادی مکی و همکاران، ۱۴۰۲). از سوی دیگر، چارچوب اخلاقی حاکم بر این گفت‌وگوها که ضامن احترام متقابل و مانع از تبدیل شدن آن به جدالی خصمانه بود، به مؤلفه‌هایی دقیق برای الگوبرداری در برنامه‌های درسی معاصر، به‌ویژه در حوزه اخلاق ارتباطی، ترجمه نشده است (غلام پور و همکاران، ۱۴۰۰).

بنابراین، مسئله‌ی اصلی پژوهش حاضر، از تلاقی یک "نیاز مبرم جهانی" و یک "فرصت مغفول داخلی" شکل می‌گیرد. نیاز مبرم، همان تقاضای روزافزون برای الگوهای گفت‌وگوی مؤثر بین‌فرهنگی

و بین‌دینی است (پورجبللی و همکاران، ۱۴۰۱). فرصت مغفول نیز، وجود میراث گرانسنگ مناظرات رضوی است که علی‌رغم تحلیل‌های تاریخی و کلامی متعدد (رضاداد و همکاران، ۱۴۰۳)، هنوز به یک "محصول تربیتی کاربردی" تبدیل نشده است. به عبارت دیگر، یک شکاف عمیق میان "تحلیل نظری" این مناظرات و "کاربردی‌سازی" آن برای مربیان، معلمان و کنشگران اجتماعی وجود دارد. این فقدان یک مدل عملیاتی و مدون سبب شده است که ظرفیت عظیم این الگوی ارتباطی برای پاسخ به بحران‌های ارتباطی معاصر، به فعلیت نرسد. این پژوهش در صدد است تا با تمرکز دقیق بر این شکاف، به این پرسش بنیادین پاسخ دهد: الگوی گفت‌وگوی عقلانی و اخلاقی مستخرج از مناظرات امام رضا^(ع) دارای چه مؤلفه‌ها، اصول و مراحل است و چگونه می‌توان آن را به یک چارچوب عملیاتی برای کاربرد در تربیت بین‌فرهنگی و تعامل بین‌دینی در دنیای معاصر ترجمه کرد؟

۲- روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نظر ماهیت تحقیق، پژوهش توصیفی-تحلیلی است و در آن از روش تحلیل محتوا و بررسی اسناد استفاده شده است. جامعه مورد مطالعه پژوهش شامل اسناد و پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه گفت‌وگوی عقلانی و اخلاقی در مناظرات امام رضا^(ع) و کاربرد آن در تربیت بین‌فرهنگی می‌باشد. با توجه به هدف پژوهش کلیه اسناد به‌عنوان جامعه هدف مورد مطالعه قرار گرفتند و از نمونه‌گیری استفاده نشد و فرآیند گردآوری داده‌ها تا رسیدن اشباع نظری ادامه یافت. ابزار جمع‌آوری داده و اطلاعات پژوهش فیش، چک‌لیست‌ها و فرم‌های محقق ساخته است. در این پژوهش تحلیل محتوای اسناد با توجه به رویکرد گال و همکاران (۱۹۹۴) در پنج مرحله انجام شده است. در مرحله اول شامل مطالعه اسناد مورد تحلیل: در این مرحله از پژوهش‌های یادشده مورد مطالعه دقیق قرار گرفت و تمام گزاره‌هایی که انتظار می‌رفت بتوان از آن کدهایی در زمینه گفت‌وگوی عقلانی و اخلاقی در مناظرات امام رضا^(ع) استفاده کرد، استخراج شدند. مرحله دوم مقوله‌بندی یافته‌های اسناد، در این مرحله روش مقوله‌بندی مناسب انتخاب و سعی شد تا هر مقوله نماینده یک متغیر مجزا باشد که به اهداف پژوهش مربوط است. مرحله سوم بررسی مقوله‌ها با مضامین: در این مرحله هرکدام از گزاره‌های جمع‌آوری شده برای قرار گرفتن در هر یک از مقوله‌ها نشانه‌گذاری شدند؛ به عبارت دیگر هر یک از گزاره‌های استخراج‌شده از پژوهش‌ها مورد بررسی قرار گرفت تا مشخص شود آیا پدیده توصیف‌شده در آن، در یکی از مقوله‌های مورد نظر جای می‌گیرد یا خیر. مرحله چهارم کدگذاری مقوله‌های انتخابی: در این مرحله مقوله‌بندی با روش کدگذاری انجام شد. تا هر یک از مفاهیم شناسایی شده در یکی از رویکردهای آموزشی قراردادده شود. مرحله پنجم تفسیر نتایج: در نهایت در مرحله آخر داده‌ها پردازش و نتایج تفسیر شدند. روایی و پایایی یافته‌ها با توجه به نظر صاحب‌نظران این حوزه تأیید شد. به این صورت که سیاهه واریسی محتوا در اختیار دو نفر از صاحب‌نظران قرار گرفت و نظرات اصلاحی آن‌ها مورد استفاده قرار داده شد. شکل ۱ الگوی شماتیک فرآیند انجام پژوهش را نشان می‌دهد.

شکل ۱: مدل شماتیک فرآیند پژوهش

۳- یافته‌ها

۳-۱- مطالعه پژوهش‌ها و استخراج مقوله‌ها

تجزیه و تحلیل اطلاعات به‌عنوان فرآیندی از روش علمی یکی از پایه‌های اساسی و اصلی هر پژوهش است. در این پژوهش نیز با توجه به روش‌شناسی پژوهش فرآیند تحلیل داده‌ها با توجه به رویکرد تحلیل محتوای گال و همکاران (۱۹۹۴) در دو بخش انجام شده است. در بخش اول به مطالعه پژوهش‌ها و استخراج گزاره‌های مهم و سپس مقوله‌بندی آن‌ها پرداخته شده است. متن پژوهش‌ها و مقوله‌های استخراج‌شده در زمینه گفت‌وگوی عقلانی و اخلاقی در مناظرات امام رضا(ع) و کاربرد آن در تربیت بین‌فرهنگی در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. مؤلفه‌های استخراج‌شده

ردیف	منبع	طرف مناظره	متن انتخاب‌شده	مؤلفه تربیتی/رفتاری استخراج‌شده برای طرفین مناظره
۱	عیون اخبار الرضا، ج ۱	جائلیق (مسیحی)	ای جائلیق، چگونه است نظر تو درباره کسی که کتابش را تصدیق کنی و به بشارت او شهادت دهی؟	تعیین چارچوب مشترک: گفتگو را بر اساس یک اصل مورد توافق (تصدیق کتاب) بنا می‌کند. سؤال راهبردی: با یک سؤال هوشمندانه، طرف مقابل را در مسیر منطقی موردنظر قرار می‌دهد.
۲	عیون اخبار الرضا، ج ۱	رأس الجالوت (یهودی)	از تو به حق آن ده آیه‌ای که بر موسی بن عمران نازل شد، می‌پرسم، آیا خبر محمد(ص) را در تورات خود نیافته‌ای؟	ایجاد تعهد اخلاقی و دینی: با قسم دادن به مقدسات طرف مقابل، او را به صداقت گویی ملزم می‌کند. ارجاع مستقیم به متن مقدس: بحث را از کلیات به جزئیات دقیق در متن مقدس می‌کشاند.

۳	بحار الانوار، ج ۱۰	عمران صابی (صابئی)	بدان (ای عمران)، اگر خداوند برای نشان دادن قدرتش چیزی را خلق کرده باشد، این نشان می‌دهد که او عاجز بوده و آفریدن آن چیز او را توانا کرده است. این صفت مخلوق است نه خالق.	استدلال عقلی محض (برهان خلف): با فرض گرفتن یک گزاره و نشان دادن تناقض آن، به نتیجه منطقی می‌رسد. تعریف دقیق مفاهیم: تفاوت میان صفات خالق و مخلوق را برای جلوگیری از مغالطه روشن می‌سازد.
۴	الاحتجاج، ج ۲	سلیمان مروزی (متکلم)	ای سلیمان، از پرسیدن درباره "بدها" مرا معاف دار و درباره آنچه در توحید برایت روشن است بپرس.	اولویت‌بندی مباحث: پیشنهاد می‌دهد که بحث از اصول قطعی و روشن‌تر (توحید) آغاز شود نه مسائل پیچیده و اختلافی مدیریت موضوع بحث: کنترل مسیر گفتگو را برای رسیدن به نتیجه بهتر در دست می‌گیرد.
۵	عیون اخبار الرضا، ج ۲	علی بن محمد بن جهم (متکلم)	وای بر توای پسر جهم! از تأویل کتاب خدا بترس... خداوند در قرآن درباره گناهان انبیاء سخن گفته، اما مقصود گناهی است که از دیگران سر می‌زند و به انبیاء نسبت داده شده است.	هشدار اخلاقی و روش‌شناختی: مخاطب را از خطر تفسیر به رأی و تأویل نادرست آگاه می‌کند. ارائه قاعده تفسیری: روش صحیح فهم آیات متشابه را با ارجاع به آیات محکم آموزش می‌دهد.
۷	عیون اخبار الرضا، ج ۱	جاثلیق (مسیحی)	ما به عیسی شما ایمان داریم، اما به ضعف او (در عبادت) انتقاد داریم!	ایجاد حس مشترک: با عبارت «عیسی شما»، به ظاهر مرزبندی می‌کند اما در عمل حس تعلق طرف مقابل را برمی‌انگیزد.
۹	عیون اخبار الرضا، ج ۱	رأس الجالوت (یهودی)	پس از آنکه رأس الجالوت نتوانست از تورات دلیلی بیاورد) امام فرمود: آیا من از تورات برایت بخوانم؟	نمایش تسلط علمی بدون تحقیر: در عین نشان دادن ضعف علمی طرف مقابل، با اجازه گرفتن، ادب را رعایت می‌کند اتمام حجت عملی: به جای بحث نظری، توانایی خود را در عمل به اثبات می‌رساند.

۱۰	بحار الانوار، ج ۱۰	عمران صابی (صابئی)	<p>(پس ارائه استدلال‌های پیچیده) عمران گفت: «سرورم، نفهمیدم. برایم بیشتر توضیح بده.» و امام با صبر دوباره توضیح دادند.</p> <p>صبر و حوصله در تعلیم: برای مخاطب حقیقت‌جو، وقت می‌گذارد و از تکرار مطلب ابایی ندارد.</p> <p>تطبیق سطح کلام بافهم مخاطب: آمادگی دارد تا استدلال خود را به زبان ساده‌تر بیان کند.</p>
۱۱	الاحتجاج، ج ۲	سلیمان مروزی (متکلم)	<p>مأمون به سلیمان گفت: «با پسرعمویم علی بن موسی سخن بگو.» امام فرمود: آیا این انصاف است که او با من بحث کند درحالی‌که همه طرفدار او و دشمن من هستند؟</p> <p>مطالبه شرایط منصفانه برای گفتگو: پیش از شروع بحث، بر لزوم فراهم بودن یک محیط عادلانه و بی‌طرف تأکید می‌کند.</p>
۱۲	عیون اخبار الرضا، ج ۱	هریذ اکبر (زرتشتی)	<p>دلیل ما بر نبوت محمد (ص) این است که او یتیمی فقیر و چوپان بود و کتابی آورد که در آن داستان پیامبران پیشین با تمام جزئیات آمده است.</p> <p>استدلال از طریق امر خارق‌العاده (معجزه): به پدیده‌ای اشاره می‌کند که جز از طریق وحی، عقلاً امکان‌پذیر نیست.</p> <p>استفاده از قرائن تاریخی پذیرفته‌شده: به حقایق تاریخی موردقبول همگان (یتیم بودن پیامبر) استناد می‌کند.</p>
۱۳	عیون اخبار الرضا، ج ۱	جائلیق (مسیحی)	<p>اگر بگویید عیسی با اذن خدا مردگان را زنده می‌کرد، پس او خداست. چون زنده کردن کار خداست.» امام: «اگر چنین باشد، "الیسع" و "حزقیل" نیز خدا هستند چون آن‌ها نیز مردگان را زنده کردند.</p> <p>استفاده از منطق قیاسی: همان استدلال طرف مقابل را در مورد مشابهی به کار می‌برد تا نادرستی آن را نشان دهد (نقض قاعده).</p>
۱۴	عیون اخبار الرضا، ج ۱	رأس الجالوت (یهودی)	<p>ما معجزه شکافته شدن دریا برای موسی، و... را شنیده‌ایم. معجزه پیامبر شما چیست؟» امام: «بزرگ‌ترین معجزه او قرآن است که پس از قرن‌ها هیچ‌کس نتوانسته مانندش را بیاورد.</p> <p>بازتعریف مفهوم معجزه: معجزه را از یک امر حسی و گذرا به یک امر عقلی و ماندگار ارتقا می‌دهد.</p> <p>ارائه تحدی (چالش آفرینی): معجزه‌ای را مطرح می‌کند که قابل راستی‌آزمایی در هر زمان و مکان است.</p>

۱۶	بحار الانوار، ج ۱۰	عمران صابی (صابئی)	آیا خداوند در چیزی هست یا از چیزی به وجود آمده؟» امام: «این صفات برای مخلوق است... او برپادارنده همه چیز است بدون آنکه خود درجایی باشد.	تفکیک مفهومی دقیق: مرز میان مفاهیم مربوط به خالق و مخلوق را مشخص می‌کند تا از خطاهای رایج در انسان‌نگاری خداوند جلوگیری کند.
۱۷	الاحتجاج، ج ۲	سلیمان مروزی (متکلم)	تو درباره "اراده" چه می‌گویی؟ امام: «یک‌بار می‌پرسی یا بحث را ادامه می‌دهی؟» سلیمان: «فقط می‌پرسم.» امام: اراده از صفات فعل خداست، نه از صفات ذات او.	شفاف‌سازی هدف گفتگو: از ابتدا مشخص می‌کند که آیا هدف یک پرسش و پاسخ کوتاه است یا یک بحث تفصیلی. ارائه پاسخ دقیق و مختصر: به سؤال، پاسخی جامع و درعین‌حال کوتاه و تخصصی می‌دهد.
۱۸	عیون اخبار الرضا، ج ۲	علی بن محمد بن جهم (متکلم)	شما می‌گویید انبیاء معصوم‌اند، پس آیه "و عسی آدم ربه فغوی" به چه معناست؟ امام: این عصیان، ترک یک امر مستحبی بود (ترک اولی)، نه ارتکاب یک حرام.	تفسیر لایه‌ای و چندمعنایی متون: نشان می‌دهد که یک واژه (مانند عصیان) می‌تواند سطوح معنایی مختلفی داشته باش. دفاع عقلانی از یک اصل اعتقادی: اصل عصمت را با ارائه تفسیری منطقی از آیات مورد مناقشه، حفظ می‌کند.
۱۹	عیون اخبار الرضا، ج ۱	مأمون عباسی (خلیفه)	مأمون: «بهترین آیه در فضیلت شما اهل‌بیت کدام است؟» امام: «آیه مباحله.» سپس امام به تفصیل توضیح دادند که چگونه این آیه دلالت بر برتری اهل‌بیت دارد.	توانایی گزینش و اولویت‌بندی ادله: از میان ده‌ها دلیل، قوی‌ترین و جامع‌ترین دلیل را برای اثبات مدعا انتخاب می‌کند. استنتاج لایه‌لایه از یک متن: از یک آیه کوتاه، چندین لایه معنایی و حقوقی استخراج می‌کند.
۲۰	عیون اخبار الرضا، ج ۱	عموم دانشمندان	(در ابتدای مناظره بزرگ) امام رو به مأمون کرد و فرمود: «آیا می‌خواهی بدانند آنچه نزد من است از جانب توست؟» مأمون: نه.	تثبیت استقلال فکری و علمی: پیش از شروع بحث، به همگان اعلام می‌کند که علم او وام‌گرفته از قدرت حاکم نیست تا سخنش اعتبار بیشتری داشته باشد.

۲۱	بحار الانوار، ج ۱۰	عمران صابی (صابئی)	<p>(در پایان مناظره) عمران شهادتین را گفت و به سجده افتاد و گفت: شهادت می‌دهم که تو ولی خدا و ستون دین هستی.</p>	<p>تأثیر اخلاقی و معنوی: الگوی گفتگوی امام نه تنها اقتناع عقلی، بلکه تحول قلبی و روحی را نیز در پی دارد.</p> <p>هدف غایی گفتگو (هدایت): نشان می‌دهد هدف نهایی از مناظره، غلبه بر حریف نیست، بلکه هدایت او به سوی حقیقت است.</p>
۲۲	عیون اخبار الرضا، ج ۱	جائلیق (مسیحی)	<p>درباره الوهیت عیسی از انجیل برایم بگو. امام: «کدام انجیل؟ لوقا، مرقس یا یوحنا؟» جائلیق: هر سه را بیاور.</p>	<p>به چالش کشیدن یکپارچگی منبع طرف مقابل: با اشاره به تعدد منابع، اعتبار مطلق آن را زیر سؤال می‌برد.</p> <p>نمایش اشراف کامل بر منابع رقیب: نشان می‌دهد که شناخت او از منابع طرف مقابل، کلی و سطحی نیست.</p>
۲۳	عیون اخبار الرضا، ج ۲	جائلیق (مسیحی)	<p>امام رضا^(ع) به جائلیق گفتند: آیا با انجیل خودت با تو احتجاج کنم یا با کتاب ما؟ جائلیق گفت: بلکه با انجیل خودم. امام فرمودند: پس اگر از انجیل با تو احتجاج کردم، آیا می‌پذیری؟ گفت: آری، به شرط آنکه از انجیل سخنی بگویی که تحریف نشده باشد.</p>	<p>اعطای حق انتخاب منبع به مخاطب: نشانه انصاف و اعتماد به نفس علمی</p> <p>ایجاد چارچوب مورد توافق: بنا نهادن بحث بر اساس اصولی که هر دو طرف قبول دارند.</p>
۲۴	تحف العقول	عمران صابی (صابئی)	<p>امام رضا^(ع) به عمار صابئی فرمودند: هر چه می‌خواهی بپرس، اگر توانستم پاسخ می‌دهم و اگر ندانستم، حق داری که از نزد من بروی.</p>	<p>تواضع علمی و نفی دانش مطلق: اذعان به امکان «ندانستن» که بالاترین سطح صداقت علمی است.</p> <p>تضمین آزادی و امنیت روانی پرسشگر: ایجاد یک فضای باز و بدون ترس برای طرح هرگونه سؤال</p>

۲۵	عیون اخبار الرضا، ج ۲	رأس الجالوت (یهودی)	امام رضا ^(ع) فرمودند: آیا در تورات نیامده است که موسی ^(ع) گفت: خداوند رسولی مانند من از برادرانتان برای شما مبعوث خواهد کرد؟ رأس الجالوت گفت: بله، چنین آمده است. امام فرمودند: پس آیا شما در انتظار آن پیامبر نیستید؟	حرکت از قرارگیری به سمت استلزام منطقی: پس از گرفتن تأیید، نتیجه منطقی آن را به شکل یک سؤال انکارناپذیر مطرح می‌کند. بیدار کردن وجدان دینی مخاطب: ارجاع دادن مخاطب به باورها و انتظارات درونی خودشان.
۲۶	تحف العقول، مجلس مناظره با ادیان مختلف		امام رضا ^(ع) فرمودند: ما هیچ‌کس از اهل قبله را تکفیر نمی‌کنیم، زیرا همه آنان به خدا و پیامبر ایمان دارند و آنچه میان آنان اختلاف است، در فهم و تأویل است.	تمرکز بر گستره اشتراکات و به حاشیه راندن اختلافات: تأکید بر اصول مشترک (ایمان به خدا و پیامبر) به‌عنوان پایه گفتگو. بازتعریف ماهیت اختلاف (تفاوت در تفسیر نه در اصل دین): تبدیل اختلاف تهدیدآمیز به یک موضوع قابل‌بحث و بررسی علمی.
۲۷	عیون اخبار الرضا، ج ۲	علی بن محمد بن جهم (متکلم)	امام رضا ^(ع) در پاسخ به مجوسی که درباره فلسفه ازدواج سؤال کرد، فرمودند: ازدواج باعث بقای نسل، آرامش دل، و جلوگیری از انحراف است.	ارائه پاسخ جهان‌شمول و فرادینی: بیان دلایلی که برای هر انسان با هر عقیده‌ای قابل‌فهم و پذیرش است.

۲-۳- ترکیب یافته‌های مقالات و ارائه یافته‌ها

در این بخش، به‌منظور تبیین یافته‌های مرحله پیشین، کلیه مؤلفه‌های استخراج‌شده از مناظرات امام رضا^(ع) درباره گفت‌وگوی عقلانی و اخلاقی، مورد تحلیل کیفی و کدگذاری سطح بالاتر قرار گرفتند. در این مرحله، پس از گردآوری و دسته‌بندی کدهای باز، تلاش شد با نگاهی تلفیقی و نظام‌مند، مؤلفه‌ها در قالب مفاهیم کلان‌تری سازمان‌دهی شوند، که حاصل آن پنج محور اصلی شامل، اصول اخلاق گفت‌وگو، روش‌های عقلانی استدلال و اقناع، مهارت‌های گفت‌وگوی بین‌دینی، راهبردهای ارتباط مؤثر با مخاطب و اهداف تربیتی و راه‌بردی مناظره بود. این طبقه‌بندی امکان ارائه مدلی جامع و منسجم از الگوی گفت‌وگوی رضوی را فراهم ساخته است که قابلیت بهره‌برداری در تربیت بین‌فرهنگی و تعامل بین‌دینی معاصر را داراست. در ادامه به تشریح ابعاد به‌دست آمده می‌پردازیم.

۳-۲-۱- اصول اخلاقی گفت‌وگو و مناظره

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های الگوی گفت‌وگوی امام رضا^(ع)، رعایت اصول اخلاقی در تمامی مراحل مناظره است. سیره رضوی نشان می‌دهد که ایشان حتی در مواجهه با مخالفان فکری و اعتقادی، همواره بر احترام متقابل، ادب کلامی و پرهیز از تحقیر تأکید داشته‌اند. در مناظره با جاثلیق نصرانی، امام^(ع) با اجازه گرفتن برای استدلال و پرهیز از زبان طعنه، نمونه‌ای از ادب در اوج برتری علمی را به نمایش می‌گذارد (عیون اخبار الرضا، ج ۲). همین ویژگی در مناظرات با رأس‌الجالوت یهودی و هرید اکبر زرتشتی نیز دیده می‌شود، جایی که امام با نرمی بیان و استناد به منابع موردقبول طرف مقابل، گفت‌وگویی محترمانه و سازنده را سامان می‌دهد (تحف العقول). عنصر صداقت علمی و تواضع فکری نیز از ارکان این محور است. امام رضا^(ع) در مواردی، امکان ندانستن را نیز به رسمیت می‌شناسد و فضای مناظره را از جدل بی‌فایده دور می‌سازد. این امر را می‌توان در الاحتجاج، ج ۲ و تحف العقول مشاهده کرد که امام به مخاطب اجازه می‌دهد بدون ترس، پرسش خود را مطرح کند و به جای غلبه جویی، فهم متقابل را هدف قرار می‌دهد. همچنین، در مناظره با عمار صابئی، امام با تأکید بر امنیت روانی پرسشگر، نمونه‌ای بارز از اخلاق مناظره‌ای را به نمایش می‌گذارد (بحار الانوار، ج ۱۰).

درنهایت، هدف نهایی امام از گفت‌وگو، هدایت است نه شکست دادن حریف. مناظرات ایشان بیشتر رنگ هدایت‌گرانه دارند تا رقابتی؛ بنابراین، از ارائه پاسخ‌های توهین‌آمیز یا بی‌اعتنا پرهیز می‌شود. این رویکرد، بستر مناسبی برای تربیت اخلاقی در فضای بین‌دینی و بین‌فرهنگی فراهم می‌آورد. همان‌گونه که در عیون اخبار الرضا، ج ۱ و ج ۲ گزارش شده، امام رضا^(ع) با ایجاد فضای مبتنی بر انصاف، کرامت انسانی، و ادب کلامی، الگوی گفت‌وگویی را ارائه می‌دهد که هم‌زمان عقلانی، اخلاقی و کاربردی در دنیای معاصر است.

۳-۲-۲- روش‌های عقلانی استدلال و اقناع

یافته‌های حاصل از تحلیل مناظرات نشان می‌دهد که هسته عقلانی الگوی رضوی، بر یک سازوکار دقیق و چندوجهی از استدلال و اقناع استوار است. این سازوکار صرفاً متکی بر یک روش نیست، بلکه مجموعه‌ای از راهبردهای منطقی را متناسب با موضوع و مخاطب به کار می‌گیرد. بنیاد این رویکرد، استفاده از استدلال عقلی محض (برهان خلف) در مباحث انتزاعی و الهیاتی است، چنان‌که در مناظره با عمران صابی (مذکور در عیون اخبار الرضا)، امام^(ع) با فرض گرفتن گزاره‌های رقیب و آشکار ساختن تناقضات درونی آن‌ها، یگانگی و صفات خداوند را اثبات می‌کنند. این روش در کنار استفاده از منطق قیاسی در مباحث مصداقی تکمیل می‌شود؛ برای نمونه، در رد الوهیت حضرت عیسی^(ع)، امام با قیاس معجزات ایشان به معجزات انبیای دیگر، استدلال طرف مقابل را به نقطه‌ای غیرقابل‌دفاع می‌رسانند.

افزون بر این، نتایج بیانگر وجود یک سیر روش‌مند در پیشبرد استدلال است که از مقدمه‌چینی به نتیجه‌گیری حرکت می‌کند. این فرآیند اغلب با راهبرد حرکت از قرارگیری به سمت استلزام

منطقی آغاز می‌شود. امام^(ع) ابتدا با طرح پرسش‌های هوشمندانه، طرف مقابل را به تصدیق یک مقدمه یا اصل (اقرار) سوق می‌دهند و سپس نتیجه منطقی و قهری آن مقدمه را استنتاج می‌کنند (استلزام). این تکنیک، که در مناظره با رأس‌الجالوت یهودی به اوج خود می‌رسد (مذکور در الاحتجاج، ج ۲)، با توانایی‌گزی‌نش و اولویت‌بندی ادله پشتیبانی می‌شود؛ به این معنا که برای هر بحث، مؤثرترین و غیرقابل‌انکارترین دلیل انتخاب می‌گردد تا از اطاله کلام پرهیز شده و پاسخی دقیق و مختصر ارائه شود.

در سطحی عمیق‌تر، یافته‌ها حاکی از آن است که این الگو توانایی «مفهوم‌سازی» و «بازتعریف» مفاهیم کلیدی را داراست تا بحث را از بن‌بست‌های رایج خارج کند. نمونه بارز این راهبرد، بازتعریف مفهوم معجزه از یک امر حسی و گذرا به یک چالش عقلی و ماندگار (مانند اعجاز قرآن) است. این رویکرد، زمینه را برای ارائه پاسخی جهان‌شمول و فرادینی فراهم می‌آورد که فراتر از باورهای یک دین خاص، برای عقلانیت بشری قابل‌درک است. این توانایی در کنار قدرت استنتاج لایه‌لایه از یک متن، نشان‌دهنده یک نظام عقلانی پیشرفته است که هدف آن نه اثبات جزمی، بلکه اقناع مبتنی بر تفکر و برهان می‌باشد.

۳-۲-۳- مهارت‌های گفت‌وگوی بین‌دینی

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که یکی از برجسته‌ترین ابعاد الگوی گفت‌وگوی امام رضا^(ع)، مهارت‌های گفت‌وگوی بین‌دینی است. این مهارت‌ها نه تنها در سطح تعامل کلامی، بلکه در لایه‌های عمیق‌تری چون شناخت نظام باورهای طرف مقابل، حفظ کرامت مخاطب و هدایت تدریجی او به سمت حقیقت جلوه‌گر است. امام رضا^(ع) با بهره‌گیری از اصول گفت‌وگوی بین‌فرهنگی، توانسته‌اند در محیطی پُر از تنش‌های سیاسی و دینی (دربار مأمون)، گفت‌وگویی زنده، محرمانه و مؤثر با پیروان ادیان مختلف از جمله مسیحیت، یهودیت، زرتشتی‌گری و صابئیت برقرار سازند (عیون اخبار الرضا، ج ۲؛ تحف العقول).

یکی از مهارت‌های کلیدی در این زمینه، ایجاد چارچوب موردتوافق برای آغاز گفت‌وگو است. امام^(ع) در مناظره با جاثلیق، با پیشنهاد گفت‌وگو بر اساس انجیل - به جای قرآن - ابتدا مرجع فکری مخاطب را محترم می‌شمارد و سپس استدلال‌های خود را بر همان اساس پی می‌گیرد. این راهبرد، نوعی «منطق مشترک‌سازی» برای کاهش مقاومت طرف مقابل به شمار می‌رود (عیون، ج ۲). همچنین، مهارت اعطای حق انتخاب منبع به مخاطب، که نشانه‌ای از انصاف و اعتماد به نفس علمی امام است، به مخاطب فضای روانی امنی برای ورود به گفت‌وگو می‌دهد.

از دیگر مهارت‌های مهم، می‌توان به نمایش اشراف بر منابع فکری طرف مقابل اشاره کرد. برای نمونه، امام رضا^(ع) در مناظرات خود به آیاتی از تورات، انجیل یا باورهای زرتشتیان استناد می‌کنند، اما این استنادها سطحی یا تکراری نیستند، بلکه با دقت و تطبیق محتوایی همراه‌اند؛ امری که اعتبار علمی امام را در نگاه طرف مقابل تقویت می‌کند (تحف العقول؛ بحار الانوار، ج ۱۰). همچنین، امام در بسیاری موارد با تمرکز بر اشتراکات دینی مانند توحید، پیامبری، و ارزش‌های

اخلاقی بنیادین، فضای گفت‌وگو را از تقابل به سمت تفاهم هدایت می‌کنند. در کنار این موارد، بازتعریف ماهیت اختلاف نیز یکی از راهبردهای محوری امام است. به‌جای آنکه اختلافات عقیدتی را نشانه بطلان طرف مقابل معرفی کنند، آن را به تفاوت در تفسیر یا تأویل برمی‌گردانند. این نگاه، امکان ادامه گفت‌وگو را بدون تحریک احساسات دینی مخاطب فراهم می‌سازد. مجموع این مهارت‌ها، امام رضا^(ع) را به الگویی ممتاز از گفت‌وگوی بین‌دینی عقل‌محور، اخلاق‌مدار و کاربردی در جهان معاصر تبدیل کرده است.

۳-۲-۴- راهبردهای ارتباط مؤثر با مخاطب

تحلیل یافته‌ها نشان می‌دهد که الگوی گفتمانی امام رضا^(ع)، فراتر از اتقان محتوایی، بر مجموعه‌ای از راهبردهای ارتباطی استوار است که هدف آن، بهینه‌سازی فرآیند انتقال پیام و مدیریت تعامل است. این راهبردها، یک معماری هوشمندانه برای گفتگو طراحی می‌کنند که از آشفتگی ذهنی و انحراف بحث جلوگیری می‌کند. در سطح کلان، این معماری با راهبردهایی چون ایجاد چارچوب موردتوافق و شفاف‌سازی هدف گفتگو در ابتدای مناظره آغاز می‌شود. سپس، در طول بحث، از طریق اولویت‌بندی مباحث (پرداختن به اصول پیش از فروغ) و مدیریت فعال موضوع بحث، از پراکنده‌گویی جلوگیری به عمل می‌آید. این ساختار بندی، که در مناظرات طولانی ثبت شده در عیون اخبار الرضا به‌وضوح قابل مشاهده است، به مخاطب کمک می‌کند تا سیر منطقی کلام را به سهولت دنبال کند.

در سطح خرد و در حین تعامل، نتایج بیانگر به‌کارگیری تکنیک‌های دقیق برای تضمین وضوح و فهم مشترک است. یکی از کلیدی‌ترین این تکنیک‌ها، تعریف دقیق مفاهیم پیش از ورود به استدلال است تا از هرگونه ابهام یا مغالطه لفظی جلوگیری شود؛ رویکردی که در مباحث پیچیده الهیاتی با عمران صابی نقشی محوری ایفا می‌کند. این وضوح مفهومی، با استفاده از سؤال راهبردی تقویت می‌شود که نه تنها مسیر استدلال را هدایت می‌کند، بلکه ذهن مخاطب را برای دریافت پاسخ آماده می‌سازد. علاوه بر این، استفاده از قرائن تاریخی پذیرفته‌شده، مفاهیم انتزاعی را به مصادیق عینی و قابل‌درک پیوند می‌زند و ارتباط مخاطب با محتوای بحث را تسهیل می‌نماید. نهایتاً، یافته‌ها نشانگر وجود راهبردهایی برای حفظ پویایی گفتگو و درعین‌حال، تأمین فضای روانی امن است. امام^(ع) در مواقع لزوم با ارائه تحدی (چالش آفرینی)، مانند به میان کشیدن اعجاز ماندگار قرآن، سطح گفتگو را ارتقا داده و ذهن مخاطب را به شکلی فعال به چالش می‌کشند. با این حال، این چالش‌طلبی همواره در چارچوب نمایش ادب در مناظره و تضمین امنیت ذهنی برای گفت‌وگو صورت می‌پذیرد. این امنیت روانی، که در آرامش و متانت امام حتی در برابر تندخویی مخالفان (چنانکه در الاحتجاج آمده) متجلی است، پیش‌شرط لازم برای هرگونه ارتباط مؤثر و اقتناع پایدار است، زیرا ذهنی که احساس خطر کند، برای پذیرش حقیقت بسته خواهد بود.

۳-۲-۵- اهداف تربیتی و راهبردی مناظره

تحلیل یافته‌ها در این محور نشان می‌دهد که مناظرات رضوی، ورای یک تعامل علمی، دارای اهداف کلان تربیتی و راهبردی هستند که غایت و کارکرد نهایی این الگو را مشخص می‌کنند. نخستین و بنیادین‌ترین هدف، بازتعریف ماهیت مناظره از یک میدان «تخریب» رقیب به یک فرصت «هدایت» است. یافته‌ها نشان می‌دهد که هدف غایی امام^(ع) نه اثبات برتری و غلبه، بلکه «هدف هدایت مخاطب» است. این رویکرد تربیتی، به جای تمرکز بر نقاط ضعف شخصیت مقابل، بر «بیدار کردن وجدان دینی» و فطرت حقیقت‌جوی او متمرکز است. این هدف، در فرجام مناظره با عمران صابی (مذکور در عیون اخبار الرضا) که به افتناع قلبی و پذیرش اسلام توسط او منجر شد، به کامل‌ترین شکل خود تجلی می‌یابد.

در راستای تحقق این هدف تربیتی، نتایج، حاکی از به‌کارگیری راهبردهای دیپلماتیک و معناشناختی برای کاهش تنش و ایجاد تفاهم است. یکی از این راهبردها، «تمرکز بر اشتراکات» ایمانی و تاریخی به‌جای برجسته‌سازی فوری اختلافات است. راهبرد کلیدی دیگر که از اهمیت ویژه‌ای در تعاملات امروزی برخوردار است، «تأکید بر تفاوت در تفسیر نه اصل دین» می‌باشد. امام^(ع) در مباحثات، بسیاری از اختلافات را نه به کفر یا انکار، بلکه به فهم و تأویل متفاوت از متون مقدس نسبت می‌دهند. این رویکرد، ضمن حفظ اصول، شدت تقابل را کاهش داده و فضا را برای یک گفتگوی عالمانه و به دور از اتهام‌زنی فراهم می‌آورد.

درنهایت، یافته‌ها بیانگر وجود اهداف راهبردی بلندمدتی است که از موقعیت خاص مناظره فراتر می‌رود. یکی از مهم‌ترین این اهداف، «تثبیت استقلال فکری و علمی» مکتب اهل‌بیت^(ع) از دستگاه حاکمه است. امام^(ع) با نمایش دانشی منحصر به فرد که وام‌دار قدرت سیاسی نیست، مرجعیت علمی خود را تثبیت می‌کنند. در نگاهی کلان، مجموع این روش‌ها، اخلاق و اهداف، نشان می‌دهد که امام^(ع) در حال «ارائه یک مدل گفت‌وگویی تربیتی برای جامعه جهانی» بوده‌اند؛ الگویی که نه تنها در زمان خود کارآمد بود، بلکه به‌عنوان یک میراث ماندگار، ظرفیت آن را دارد که امروزه نیز مبنای تعاملات سازنده بین‌فرهنگی و بین‌دینی قرار گیرد. در ادامه تصویر الگوی گفت‌وگوی عقلانی و اخلاقی در مناظرات امام رضا^(ع) و کاربرد آن در تربیت بین‌فرهنگی و تعامل بین‌دینی در دنیای معاصر که دارای ابعاد و مؤلفه‌های الگوی حاضر است، ارائه می‌گردد.

اصول اخلاق گفت‌وگو

تواضع علمی و نفی دانش مطلق
تضمین آزادی و امنیت روانی پرسشگر
ایجاد حس مشترک
نمایش تسلط علمی بدون تحقیر
تأثیر اخلاقی و معنوی
هدف غایی گفتگو (هدایت نه غلبه)
صبر و حوصله در تعلیم
تطبیق سطح کلام یا فهم مخاطب
ایجاد تعهد اخلاقی و دینی
بیدار کردن وجدان دینی مخاطب
شفاف‌سازی هدف گفتگو

اهداف تربیتی و راهبردی مناظره

تنبیت استقلال فکری و علمی
هدف هدایت مخاطب نه تخریب
بیدار کردن وجدان دینی
تمرکز بر اشتراکات
تأکید بر تفاوت در تفسیر نه اصل دین
ارائه مدل گفت‌وگویی تربیتی برای جامعه جهانی

روش‌های عقلانی استدلال و اقناع

استدلال عقلی محض (برهان خلف)
استفاده از منطقی قیاسی
ارائه پاسخ دقیق و مختصر
استنتاج لایه‌لایه از یک متن
دفاع عقلانی از یک اصل اعتقادی
توانایی گزینش و اولویت‌بندی ادله
بازتعریف مفهوم معجزه
استدلال از طریق امر خارق‌العاده
ارائه پاسخ جهان‌شمول و قراردینی
حرکت از اقرارگیری به سمت استطران منطقی

راهبردهای ارتباط مؤثر با مخاطب

سؤال راهبردی
تعریف دقیق مفاهیم
مدیریت موضوع بحث
اولویت‌بندی مباحث
نمایش ادب در مناظره
استفاده از قرآن تاریخی
شفاف‌سازی هدف گفتگو
ایجاد چارچوب مورد توافق
ارائه تحدی (چالش آفرینی)
تضمین امنیت ذهنی برای گفت‌وگو

مهارت‌های گفت‌وگویی بین‌دینی

تعیین چارچوب مشترک
اعطای حق انتخاب منبع به مخاطب
نمایش اشراف کامل بر منابع رقیب
ارجاع مستقیم به متن مقدس
تمرکز بر گستره اشتراکات
بازتعریف ماهیت اختلاف
مطالیه شرایط منصفانه برای گفتگو
تفکیک مفهومی دقیق
هشدار اخلاقی و روش‌شناختی
ارائه قاعده تفسیری
به چالش کشیدن یک‌پارچگی منبع طرف مقابل

شکل ۱. الگوی گفت‌وگویی عقلانی و اخلاقی در مناظرات امام رضا^ع و کاربرد آن در تربیت بین‌فرهنگی و تعامل بین‌دینی در دنیای معاصر

۴- بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تبیین و بازشناسی الگوی گفت‌وگویی عقلانی و اخلاقی در مناظرات امام

رضا^(۴) و کارکردهای آن در تربیت بین‌فرهنگی و تعامل میان ادیان انجام شده است. نتایج تحلیل منابع روایی و مطالعات علمی نشان می‌دهد که این الگو بر پنج محور اصلی استوار است که عبارت‌اند از: رعایت اصول اخلاق گفت‌وگو، استفاده از روش‌های عقلانی و استدلالی، به‌کارگیری مهارت‌های گفت‌وگوی بین‌دینی، بهره‌گیری از راهبردهای ارتباط مؤثر با مخاطب، و توجه به اهداف تربیتی و راهبردی مناظره. این محورها در مجموع تصویری جامع از شیوه مناظره امام رضا^(ع) ارائه می‌دهند که می‌تواند الگویی عملی برای مدیریت تعاملات علمی و دینی در فضای معاصر باشد و در ادامه تبیین می‌گردد.

محور بهره‌گیری از راهبردهای ارتباط مؤثر با مخاطب در الگوی گفت‌وگوی امام رضا^(ع)، ناظر بر مجموعه‌ای از شیوه‌ها و مهارت‌هایی است که امکان انتقال صحیح پیام، ایجاد اعتماد و آماده‌سازی فضای گفت‌وگو را فراهم می‌سازد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در این محور، امام رضا^(ع) از مؤلفه‌هایی همچون طرح پرسش‌های راهبردی و هدایت‌کننده، تعریف دقیق مفاهیم و جلوگیری از ابهام، مدیریت موضوع بحث با اولویت‌بندی و جلوگیری از حاشیه‌روی، ایجاد چارچوب مورد توافق، استفاده از قرائن تاریخی و فراهم‌کردن امنیت روانی و فکری برای گفت‌وگو استفاده کرده‌اند؛ مرادی مکی و همکاران (۱۴۰۲) تأکید کرده‌اند که این راهبردها، با احترام به جایگاه مخاطب و دادن فرصت برابر برای بیان دیدگاه، به هدایت و اصلاح باورها منجر می‌شود و در واقع کیفیت ارتباط مؤثر، پیش‌شرط اقماع علمی و اخلاقی در مناظرات رضوی است. بر این اساس، راهبردهای ارتباط مؤثر در سیره امام رضا^(ع) را می‌توان یکی از عناصر اساسی شکل‌گیری گفت‌وگویی عقلانی و نتیجه‌بخش دانست که نه تنها در فضای مناظره‌های دینی بلکه در مدیریت تعاملات فرهنگی و بین‌فرهنگی روزگار حاضر نیز کاربرد دارد.

محور اصول اخلاقی گفت‌وگو و مناظره در سیره مناظرات امام رضا^(ع) به مجموعه‌ای از ویژگی‌ها و رفتارهایی اشاره دارد که موجب شکل‌گیری فضایی سازنده، عادلانه و هدفمند در تعاملات علمی و فکری می‌شود. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که امام رضا^(ع) حتی در مواجهه با مخالفان فکری و عقیدتی، همواره رعایت ادب کلامی، احترام متقابل و پرهیز از تحقیر را در اولویت قرار می‌دادند. در این محور، صداقت علمی و تواضع فکری نقش اساسی دارد، چنان‌که امام حتی امکان ندانستن را به رسمیت می‌شناختند تا فضای گفت‌وگو از جدال بی‌فایده دور بماند. غلام‌پور و همکاران (۱۴۰۰) نشان داده‌اند که ایجاد امنیت روانی برای پرسشگر و فراهم کردن فرصت آزادانه طرح پرسش که پیش‌تر در این بخش اشاره شد، از ویژگی‌های مناظرات امام رضا^(ع) بوده است که در طراحی‌های برنامه درسی نیز می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. هدف نهایی این اصول، هدایت مخاطب و بیدارسازی وجدان اوست نه شکست دادن وی؛ به همین دلیل مناظرات ایشان رنگ هدایت‌گرایانه و اصلاحی داشته و الگوی اخلاقی و عقلانی ایشان می‌تواند برای فضای بین‌فرهنگی و بین‌دینی معاصر کاربرد گسترده‌ای داشته باشد.

روش‌های عقلانی استدلال و اقماع در مناظرات امام رضا^(ع) هسته مرکزی الگوی گفت‌وگوی ایشان را تشکیل می‌دهد و نشان می‌دهد که منطق در نگاه امام صرفاً ابزاری برای غلبه نیست بلکه شیوه‌ای

برای هدایت فکر است. امام بسته به سطح فهم و شرایط مخاطب، از ابزارهای گوناگون استدلال بهره می‌برند؛ گاه با برهان خلف تناقض اندیشه طرف مقابل را آشکار می‌کنند، گاه از قیاس‌های روشن و قابل فهم استفاده می‌نمایند و گاه با پرسش‌های هدفمند، مخاطب را به اقرار و درنهایت استلزام منطقی می‌رسانند. این فرآیند در مناظراتی چون مناظره با عمران صابی یا رأس‌الجالتوت به خوبی مشاهده می‌شود و پژوهش‌هایی مانند مرادی و شاکری (۱۴۰۰) و هادیان (۱۳۹۷) آن را «فرایند هدایت اندیشه» توصیف کرده‌اند. درعین حال، امام با بازتعریف مفاهیم کلیدی از جمله مفهوم معجزه و انتقال آن از سطح حسی به سطح عقلانی، امکان گفت‌وگویی فرادینی و جهان‌شمول را فراهم می‌آورند. این روش که در گزارش‌های مطهری (۱۴۰۲) نیز برجسته شده، باعث می‌شود مخاطب به جای پذیرش تحمیلی نتیجه، خود در مسیر کشف حقیقت قرار گیرد.

تحلیل مهارت‌های گفت‌وگوی بین‌دینی از دیگر محورهای نتایج پژوهش حاصل بود، این مهارت‌ها فراتر از یک ابزار مناظره، کارکردی تمدنی و تربیتی دارند. بررسی مناظرات ایشان آشکار می‌کند که امام با ایجاد فضای امن و احترام به چارچوب‌های طرف مقابل، نوعی الگوی ارتباطی ایجاد می‌کنند که نتیجه آن شکل‌گیری اعتماد، آمادگی برای شنیدن و تغییر نگرش است. این مهارت‌ها باعث می‌شود گفت‌وگو از سطح تقابل به سطحی از یادگیری دوطرفه و گفت‌وگوی کاوش‌گرانه ارتقا یابد و مرزهای تعصب و سوءتفاهم به تدریج کمرنگ شود. رضاداد و خالویان (۱۴۰۳) نشان داده‌اند که راهبردهایی از این دست می‌توانند به راحتی با نیازهای نسل‌های امروز هم‌خوان شوند؛ زیرا احترام به تفاوت‌ها، شنیدن دیدگاه مخالف و گفت‌وگو بر اساس اصول مشترک، نیاز اساسی جامعه‌ای چندفرهنگی و پرچالش است. بنابراین، مهارت‌های بین‌دینی امام رضا^(ع) در حقیقت الگویی برای تعامل سازنده، گفت‌وگوهای بین‌فرهنگی و پرورش توان گفت‌وگوی اخلاقی و عقلانی در زمانه کنونی فراهم می‌آورد.

از دیگر محورهای نتایج پژوهش، اهداف تربیتی و راهبردی مناظرات امام رضا^(ع) بود که نشان‌دهنده غایت فراتر از یک جدال علمی و تمرکز بر هدایت، تربیت فکری، و تثبیت الگوی گفت‌وگوی اخلاق‌مدار بود. تحلیل مناظرات رضوی نشان می‌دهد که امام رضا^(ع) با رویکردی مبتنی بر کرامت انسانی، تلاش داشت مناظره را به فرصتی برای بیدارسازی وجدان دینی و عقلانی مخاطب تبدیل کند؛ نه عرصه‌ای برای تحقیر یا تسلیم حریف. این نگاه، با تأکید بر اشتراکات دینی و تفاوت در تأویل، زمینه تعامل مسالمت‌آمیز را فراهم می‌کرد و مانع شکل‌گیری جبهه‌گیری‌های تنش‌زا می‌شد. همچنین یافته‌ها نشان داد که امام رضا^(ع) از مناظرات به‌عنوان ابزاری برای تثبیت مرجعیت علمی مستقل اهل‌بیت^(ع) بهره می‌بردند، بی‌آن‌که وابسته به ساختار قدرت حاکم باشند؛ مسئله‌ای که در پژوهش‌های سیدکلان و صحرانورد (۱۴۰۲) و مرادی مکی و همکاران (۱۴۰۲) نیز مورد تأکید قرار گرفته است. در نگاهی کلان، این مناظرات به‌مثابه الگوی تربیتی جهانی تلقی می‌شوند که از رهگذر آن، امکان طراحی چارچوب‌هایی برای گفت‌وگوی بین‌فرهنگی و تربیت شهروندان عقل‌محور، مداراگر و اخلاقی در جهان معاصر فراهم می‌آید.

منابع

- قرآن کریم
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۲). عیون الاخبار الرضا^(ع). (ج ۲، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری)، تهران: نشر صدوق.
- حسنونند، زهرا؛ کریمی نیا، محمدمهدی و انصاری مقدم، مجتبی (۱۴۰۱). مطالعه تحلیلی سبک و آداب مناظره در سیره امام رضا (علیه السلام)، مجله پژوهش‌های معاصر در علوم و تحقیقات، ۳(۳۲)، ۱۵-۱. magiran.com/p2413106
- رضاداد، علی‌ه؛ خالویان، مینا. (۱۴۰۳). «عصری‌سازی شاخصه‌های اخلاق مدارا در گفت‌وگو با نسل Z بر مبنای مناظرات اعتقادی امام رضا^(ع)». نشریه مطالعات اخلاق کاربردی، سال چهاردهم، شماره ۵۴، صص ۱۶۲-۱۳۵.
- سیدکلان، سید محمد؛ صحرانورد، بهنام (۱۴۰۲). سنتز پژوهی تبیین مناظرات رضوی با تحلیل جریان شناسی آن، نشریه فرهنگ رضوی، ۱۱(۴۱)، ۹۳-۱۱۸. magiran.com/p2571617
- صدر، آمنه؛ کیان، مرجان؛ صادقی، علیرضا و عباسی، عفت (۱۴۰۱). طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی هنر مبتنی بر رویکرد چندفرهنگی در دوره اول متوسطه. مطالعات برنامه درسی، ۱۷(۶۶)، ۱۱۲-۷۵.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۳۸۳). الاحتجاج (جلد ۲). تهران: اسوه.
- غفوری فر، محمد و حسینی، علیرضا. (۱۳۹۸). مؤلفه‌های گفتمان مبتنی بر آزاداندیشی در مناظره‌های رضوی؛ راه‌بردی آرمانی برای آسیب شناسی چالش‌ها و موانع تحقق کرسی‌های آزاداندیشی. فرهنگ رضوی، ۷(۲۶ پی‌پی)، ۱۵۷-۱۹۰. <https://sid.ir/paper/253814/fa>. SID.
- غلام پور، میثم؛ پورشافعی، هادی؛ فراستخواه، مقصود و آیتی، محسن (۱۴۰۰). تبیین عناصر برنامه درسی تربیت اخلاقی با توجه به سیره رضوی. فرهنگ رضوی، ۹(۳۳)، ۱۷۹-۲۰۱. doi: 10.22034/farzv.2021.129236
- گرائلی افرا، مریم (۱۴۰۳). تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر هویت فرهنگی نسل جوان، اولین همایش بین المللی تحولات نوین در علوم تربیتی، روانشناسی و آموزش و پرورش، ارومیه
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۳۹۴). بحار الأنوار: الجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار^(ع) (جلد ۱؛ ترجمه رضا رضانی و سیدحسن موسوی، ویراستار: ابراهیم صالحی حاجی‌آبادی). تهران: انتشارات سفیر سلامت.
- مرادی مکی، مجتبی؛ فرمانیان، مهدی؛ حاجی ابوالقاسمی دولابی، محمدجواد (۱۴۰۳). واکاوی مؤلفه‌های مناظره حقیقت محور با مخالفان از دیدگاه امام رضا^(ع)، پژوهش نامه قرآن و حدیث، ۱۷(۳۴)، ۲۴-۵. magiran.com/p2800879
- مرادی، احمد و شاکری، زهرا (۱۴۰۰). دیپلماسی فرهنگی امام رضا^(ع): الگویی برای گفتگوی تمدن‌ها در عصر حاضر. فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۱۰(۴۰)، ۱۰۹-۱۲۸.
- مطهری، حمیدرضا. (۱۴۰۲). «امام رضا^(ع) و تعامل با فرقه‌های اسلامی در عصر ولایتعهدی». نشریه

ره‌توشه، ۱۳(۳)، ۲۳-۵۵.

- نقی پورفر، ولی‌الله؛ زاهدی، عبد‌الرضا و فتحی، یعقوب (۱۳۹۸). سیره‌تعلیمی - تربیتی امام رضا (علیه‌السلام) در مناظره با اصحاب‌ادیان و مذاهب. فرهنگ‌رضوی، ۷(۲۵)، ۱۸۳-۲۱۳. doi: ۲۰۱۹, ۸۷۱۹۱.farzv/۱۰, ۲۲۰۳۴
- هادیان‌رسنانی، الهه. (۱۳۹۷). «اهداف و شیوه‌های مناظرات امام رضا^(ع) و مأمون در مسئله امامت». مجله‌حدیث و اندیشه، شماره ۲۶، صص ۱۲۱-۹۶.

